ВЕЛИКИ РАТ 1914–1918. У МЕМОАРИМА И РАТНИМ ДНЕВНИЦИМА

Тематски зборник са међународним учешћем

НАРОДНИ МУЗЕЈ НИШ

2020

Редакција
Академик Љубодраг Димић, председник
Др Душица Бојић
Проф. др Ставрула Маврогени
Др Драго Његован
Др Љубодраг П. Ристић

Марина Влаисављевић, секретар

Рецензенти
Проф. др Божица Младеновић
Проф. др Горан Максимовић
Проф. др Вацлав Штепанек

Copyright © Народни музеј Ниш

Сва ауторска права задржана. Забрањено је свако неовлашћено умножавање, фотокопирање или репродуковање делова текста

Тематски зборник радова са међународним учешћем
Ниш, 12-13. октобар 2018.

ВЕЛИКИ РАТ 1914–1918.
У МЕМОАРИМА И РАТНИМ ДНЕВНИЦИМА

Уредник
Љубодраг П. Ристић

НИШ, 2020.

САДРЖАЈ / CONTENTS

ПРЕДГОВОР 9
Preface

Љубодраг Димић
РАТ И СЕЋАЊЕ 11
War and Memory

Александар Животић
РАТНА 1914. У МЕМОАРИМА И ДНЕВНИЦИМА СРПСКИХ ОФИЦИРА. ИЗМЕЂУ МЕМОАРИСТИКЕ И ЗАЧЕТАКА НАУЧНЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ 33
The Year of 1914 in Memoirs and Journals of Serbian Officers. Between Memoirist and Beginning of Scientific Historigraphy

Љубодраг П. Ристић
ВЕРНА СЛИКА СРБИЈЕ 1914–1916. ГОДИНЕ: ДНЕВНИЧКО-МЕМОАРСКЕ БЕЛЕШКЕ СТРАНАЦА 47
The truthful image of Serbia 1914–1916.

Александар Хорват
СЕЋАЊА ВОЈВОЂАНА НА ИНТЕРНАЦИЈУ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 67
Memories of Vojvodina Citizens on Internment During the First World War

Биљана Вучетић
СРБИЈА И СРБИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ У ЛИЧНИМ БЕЛЕШКАМА АМЕРИЧКИХ ДОБРОВОЉАЦА (1914–1915) 87
American Volunteers' Personal Accounts of Serbia and the Serbs in WWI (1914–1915)

Биљана Стојић
СОЛУНСКИ ФРОНТ У СЕЋАЊИМА ФРАНЦУСКИХ ВОЈНИКА 97
Thessaloniki Front in the Memoirs of French Soldiers

Владимир Вучковић
ЗЛОЧИНИ БУГАРСКОГ ОКУПАТОРА У НИШКОЈ ЕПАРХИЈИ 1915. ГОДИНЕ 115
Crimes of Bulgarian Occupiers in the Diocese of Niš in 1915

Зоран Миладиновић
РАТНИ РЕПОРТЕРИ 127
The War Reporters in the First World War

Мила Панајотовић
РАТНИ ДОЖИВЉАЈИ ПИРОЋАНАЦА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 151
Memories of Pirot's Soldiers from the First World War

Јелица Илић
ИЗ ТИМОЧКЕ КРАЈИНЕ ДО СЕВЕРНЕ АФРИКЕ 157
From Timok Region to the Northern Africa

Нинослав Станојловић
ЈАГОДИНА РАТНЕ 1915. ГОДИНЕ У ДНЕВНИЧКИМ БЕЛЕШКАМА
И СЕЋАЊИМА САВРЕМЕНИКА 171
The Town of Jagodina in Wartime 1915 as Seen
in the Journal Notes of the Contemporaries

Јасмина И. Томашевић
„ЈЕ Л' СУ СЕ ОВАКО ЦРНИ РОДИЛИ? ДА ЛИ ЈЕ И БОГ ЊИХОВ ЦРН?":
СВЕДОЧЕЊА СРПСКИХ ВОЈНИКА О САВЕЗНИЦИМА 181
"Were They Born Black? Is Their God Also Black?": Testimonies of Serbian
Soldiers About the Allies

Горан М. Максимовић
ЖАНРОВСКИ АСПЕКТИ И СЛИКА РАТА У *ДЕВЕТСТОПЕТНАЕСТОЈ*
БРАНИСЛАВА НУШИЋА 197
Genre Aspects and Image of War in Nineteenth Fifteen by Branislav Nušić

Stavroula Mavrogeni
PRVI SVETSKI RAT U OČIMA GRČKOG KNJIŽEVNIKA
STRATISA MIRIVILISA 215
The First World War in the Eyes of the Greek Writer Stratis Myrivilis

Владимир Кривошејев
РАТНА ДОГАЂАЊА ОД 1912. ДО 1916. ГОДИНЕ У ДНЕВНИЦИМА
И НА ФОТОГРАФИЈАМА ДР АРИЈУСА ВАН ТИНХОВЕНА 231
War Happenings from 1912 to 1916 in Journals
and in Photos by Doctor Arius Van Tienhoven

Вацлав Штепанек
РАТНИ ДНЕВНИК ПОРАЖЕНОГ: СЛИКЕ И ЗАПИСИ ЧЕШКОГ
ОФИЦИРА АУСТРОУГАРСКЕ ВОЈСКЕ СА БАЛКАНСКОГ РАТИШТА 253
The War Diary of the Defeated. Pictures and Notes of a Czech Officer
from the Austro-Hungarian Army from the Balkan Battelfield?

Слободан Бјелица
УСПОМЕНЕ ВЛАДИМИРА НИКОЛИЋА – ЗЕМУНСКОГ ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 267
Vladimir Nikolić – Zemunski's Memories from the First World War

Драго Његован
УСПОМЕНЕ И ДНЕВНИК ПРОТЕ СТЕВАНА МИХАЛЏИЋА 279
Memories and Diary of Archpriest Stevan Mihaldžić

Радоје Костић
ЗАПИСИ ВИДОСАВА СТЕФАНОВИЋА ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 295
Records of Vidosav Stefanović from the First World War

Милена Милошевић Мицић
ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У *МЕМОАРИМА* СИМЕ ЖИКИЋА И *РАТНОМ ДНЕВНИКУ* СТОЈАНА Ј. ЈЕВТИЋА 307
The First World War in the Memoirs of Sima Žikić and War Diary of Stojan J. Jeftić

Драгана Бедов, Иван Обрадовић
СЕЋАЊА НА ВЕЛИКИ РАТ: БЕЛЕШКЕ И СКИЦЕ МИЛОША Н. ЂОРИЋА 321
Recollection of the Great War: Notes of Miloš N. Djorić

Зоран Вељановић
УСПОМЕНЕ И ДОЖИВЉАЈИ ВЛАДИМИРА М. ФИЈАТА ИЗ ВЕЛИКОГ РАТА (1914–1917) 337
Memoires and Experience of Vladimir M. Fijat from the Great War (1914 – 1917)

Радивоје Бојовић
ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У МЕМОАРИМА ГЕНЕРАЛА ДОБРОСАВА МИЛЕНКОВИЋА 353
The First World War in Memoirs of General Dobrosav Milenković

Јелена Вукчевић, Душко Грбовић
ПРОБОЈ СОЛУНСКОГ ФРОНТА И ОСЛОБОЂЕЊЕ СРБИЈЕ У РАТНОМ ДНЕВНИКУ МАЈОРА ДУШАНА ДОДИЋА 369
Breakthrough of the Salonika Front and Liberation of Serbia in the War Diary of the Major Dušan Dodić

Ратомир Миликић
ОД ДРИНЕ 1914. ГОДИНЕ ДО БЕОГРАДСКЕ ПИЈАЦЕ – РАТНИ ДНЕВНИК КАПЕТАНА Ј. ЂЕКОВИЋА 1914–1915. ГОДИНЕ 383
From the 1914 Battle of Drina to Belgrade's Open Market – War Journal by Captain J. Djeković (1914–1915)

Немања Нешић
РАТНЕ ОПЕРАЦИЈЕ 1916–1919. У *БЕЛЕЖНИКУ* НАРЕДНИКА АЛЕКСАНДРА В. ЦВЕТКОВИЋА 395
War Operations 1916–1919. Described in Sergeant Aleksandar V. Cvetković 'War Diary'

Мирослав Пурић
АЛБАНСКА ГОЛГОТА СРПСКЕ ВОЈСКЕ У РАТНОМ ДНЕВНИКУ УЧИТЕЉА МИЛИСАВА АРСОВИЋА 403
Albanian Golgotha of Serbian Army in the War Diary of Teacher Milisav Arsović

Душица Бојић
ДНЕВНИК МИЛАНА ПАВЛОВИЋА – ЦАЦИКЕ 417
Diary of Milan Pavlović – Cacika

Маја Николова
РАТНЕ ЗАБЕЛЕШКЕ МИЛОША МИЛОШЕВИЋА ИЗ КЊАЖЕВЦА 437
War Records of Miloš Milošević from Knjaževac

Драган Драшковић
НОТЕС ТАНАСИЈА Р. ЧУБРИЋА, НАРЕДНИКА ДУНАВСКОГ ЕСКАДРОНА 451
The Pocket Notebook of Tanasije R. Čubrić, Sergeant of the Danube Squadron

Биљана Стојић
Историјски институт
Београд

УДК 355.48(497.11)"1916/1918"
821.133.1-94.09
94:327(497.11:44)"1916/1918"

СОЛУНСКИ ФРОНТ У СЕЋАЊИМА ФРАНЦУСКИХ ВОЈНИКА[1]

Сажетак: У раду смо анализирали мемоаре и дневничке белешке четири Француза – генерала Мориса Сараја и маршала Франшеа д'Епереа, и двојице војника Константина Фотијадеса и Луја Кордијеа. Ове четири личности су према нашем суду најрепрезентативније да кроз њихово писање и послератни ангажман сагледамо Солунски фронт, завршну операцију пробоја фронта као и однос Француске и француских Солунаца према Солунском фронту и заједничком француско-српском ратном искуству. Рад је примарно написан на основу успомена и студија које су иза себе оставили Сараj, Д'Епере, Фотијадес и Кордије, које смо употпунили мемоарима других савременика. Истраживање је заокружено документима из Архива Југославије и Рукописног одељења Народне библиотеке Србије, као и релевантном историографском литературом.

Кључне речи: Морис Сараj, Франше д'Епере, Константин Фотијадес, Луj Кордије, мемоари, Солунски фронт, битка на Добром пољу, Француска, Србија, француска војска, српска војска

Овај рад ће кроз дневничке белешке четири француска војника – генерала Мориса Сараја (Maurice-Paul-Emmanuel Sarrail), маршала Франшеа д'Епереа (Louis Félix Marie François Franchet d'Esperey), Константина Фотијадеса (Constantin Photiadès) и Луја Кордијеа (Louis Cordier) осветлити делић заједничког ратног искуства француске и српске војске на Солунском фронту. Ратовање на Солунском фронту, који су Савезници оформили у јесен 1915. године био је за српску војску друга фаза њеног ратовања у Првом светском рату. Истовремено, док је за Француску и Велику Британију Солунски фронт био секундарни, за Србију је био главни и једини пут који ју је водио назад кући и обнови државности. Српска војска је стигла на Солунски фронт током априла–маја 1916. године. Од тада до пробоја у септембру 1918. године заједничко ратовање француских и српских војника диктирало је настанак колективног ратног искуства које ће са обе стране бити преточено у мноштво успомена, мемоара, студија, итд. Писање је војницима представљало бег од сурове реалности, како је своју потребу описао потпуковник Станислав Кра-

[1] Рад је настао као резултат пројекта Историјског института *Европа и Срби (1804–1918): Изазови и искушења европске Модерне* (ев. бр. 177031), који финансијски подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ков.[2] У суровости рововског рата писање се наметнуло као елементарна људска потреба једнако важна колико вода, храна и сан. Војници су бележили битне датуме, описивали појединачне или серије догађаја који су им трајно мењали животе, настојали да на листовима хартије од заборава отргну погинуле саборце – једном речју писање је постало насушна потреба да се остави траг у историји тог, како се мислило, најстрашнијег од свију ратова.

Судбина војничких дневника била је разнолика. Извесно је претпоставити да је међу војницима било далеко више писаца-аматера него што ми данас знамо. Многи војници су такве, војничке исповести исписане у тренуцима доколице доживљавали као превише интимне да би их после рата публиковали и тиме износили пред очи и суд јавности, већ су се опредељивали да их чувају у кругу својих породица и потомака. Други су, пак, осећали потребу да своје белешке са фронта публикују и тиме дају подуку или опомену својој и будућим генерацијама. Сходно времену појављивања војничке дневнике можемо поделити у неколико категорија. Први дневници почињу да се објављују већ током рата или брзо по његовом завршетку. По свом карактеру ови први мемоари су људске исповести, препуне емоција, личних запажања и њихов је циљ био да упозоре савременике на страхоте тек завршеног рата, да никада не допусте да се исто понови. Други, обимнији корпус чине дела из касних 20-их година до предвечерја Другог светског рата. Аутори ових дела су своје дневнике приређивали са већом пажњом, допуњавали радовима савременика и других мемоариста, прилагођавали духу времена и политичким околностима. У овим студијама се може опазити да су њихови аутори током временске дистанце од пет или десет година другачије сагледавали целину рата, да другачије поимају рат од писаца првих дневника. Зрелије анализирају след догађаја и истакнуте личности попут команданата и државника. И на крају, у трећи корпус мемоарских дела сврстали бисмо сва она која су објављена после 1945. године до данас. Употребна вредност ових мемоара је различита, одређују је велика временска дистанца, утицај дневнополитичких околности и новог ратног искуства које је донео Други светски рат. Мали је број преживелих аутора који је објавио своје оригиналне дневнике, у овој групи су то махом потомци или истраживачи у улози приређивача. Интересовање за објављивањем дневника Првог светског рата траје и данас. Посебно у претходне четири године сведоци смо појаве обиља нових и реиздања старих дневника који привлаче пажњу стручне и шире јавности и на нов начин мењају досадашња тумачења и сазнања о Првом светском рату .

У овом раду анализирамо четири дневника француских војника са Солунског фронта. Определили смо се за ауторе који су били у додиру са српским војницима и који су по нашем суду довољно репрезентативни и значајни да кроз њихове успомене анализирамо најважније ратне епизоде, али и да сагледамо однос Француске према заједничком српско-француском ратном искуству са Солунског фронта.

[2] Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Београд: Наш дом, Lausanne: L'Age d'Homme, Земун: Флеш, 2009, 222.

Прва два мемоара која заслужују да буду компаративно анализирана јесу успомене генерала Мориса Сараја и Франшеа д'Епереа, првог и последњег заповедника Источне армије (L'Armée D'Orient). По свом карактеру реч је о два сасвим различита дела. Генерал Сараj је своје успомене под називом *Mon commandement en Orient (1916–1918)*[3] објавио већ 1920. године, док је дневник генерала Франшеа д'Епереа светлост дана угледао тек сто година касније, 2018. године. Успомене генерала Сараја никада нису привукле пажњу стручне ни шире јавности у Србији те тако никада нису преведене, док са друге стране успомене маршала Д'Епереа[4] имају само своју српску, не и француску верзију.[5]

Када је реч о мотивима који су га подстакли да напише и публикује мемоаре, генерал Сараj је у предговору навео „жељу да исправи неправду учињену Источној армији око које се од 1917. године рата градио конспиративни зид ћутања".[6] Осим кратких саопштења Сараj констатује да француске новине нису поклањале велику пажњу дешавањима на Истоку. То ћутање или игнорисање јавности у Француској било је у нескладу са успесима и победама које је Источна армија постизала. Своје мемоаре Сараj је почео да пише одмах пошто је разрешен дужности команданта у децембру 1917. и довршио их до априла 1918. године. Нарацију је утемељио на разматрању тезе да је он идејни инспиратор плана за пробој фронта, а не генерали Гијома (Marie-Louis Adolphe Guillaumaut) и Д'Епере. Као доказ тој тези Сараj је у прилозима објавио укупно 105 телеграма и извештаја из пролећа 1917. године и из новембра 1917. године, после ослобођења Битоља.[7] У вези са овом је друга Сарајева теза да је као командант који је најдуже био на челу Источне армије, од септембра 1915. до децембра 1917. године, управо он дао највећи допринос развоју Солунског фронта и Источне армије, а да фронт није пробијен током његове команде због неспоразума и опструкција других савезничких команданата, у првом реду команданата српске, грчке и италијанске војске.[8]

Овако постављене тезе упућују на закључак да је главни Сарајев мотив за објављивањем успомена био тај да оправда, односно узвиси своју улогу у историји Источне армије и Солунског фронта. На много места Сараj пише о „ароганцији и глупости" Грка, отвореном непријатељству према њему и дру-

[3] Général Sarrail, *Mon commandement en Orient (1916–1918)*, Paris: E. Flammarion, 1920.

[4] Маршалску титулу је добио 1921, а приликом уласка у ослобођени Београд 7. новембра 1918. на свечаном дочеку проглашен је за почасног грађанина Београда и предат му је јатаган војводе (Луј Франше д'Епере, *Мемоари. Солунски фронт. Србија, Балкан, Централна Европа 1918–1919*, прир. Војислав Павловић, Нови Сад: Прометеј, 2018, 120).

[5] Л. Ф. д'Епере, *нав. дело*, 227.

[6] Général Sarrail, *op. cit*., V.

[7] Général Sarrail, *op. cit*., 297–415.

[8] Génénal Sarrail, *op.cit*., 15.

гим армијама.[9] За српску војску је написао да је то била војска носталгичара, одлучна да по сваку цену поврати макар педаљ изгубљене земље. Да српском војском командује регент Александар фрустриран због чињенице да сам није ефективно командовао својом војском већ је фигурирао као номинални заповедник. Из тог разлога, према Сарају, кршио је или преиначавао његова наређења.[10] Сарај даље пише да је и однос са британским генералом Махоном (Sir Bryan Thomas Mahon) био неповољан јер је британском Источном армијом која је командно била независна у ствари командовао лорд Киченер (Horatio Herbert Kitchener) из Лондона и да је то стање на балканском фронту чинило абнормалним.[11] Сијасет је других примера које можемо навести у којима је Сарај унижавао значај и улогу других армија. Вероватно у тој ароганцији треба тражити разлог његове неомиљености међу савезничким војницима, које је кињио, омаловажавао и смењивао.[12]

Кроз своју, врло субјективну визију догађаја Сарај је желео да оповргне бројне оптужбе које су се још за време рата почеле појављивати на рачун његове не много успешне ратне стратегије. Наиме, он је сматрао да је делотворније да се врши притисак на непријатеља кроз низ мањих напада ограниченог домета, док сваки велики напад носи ризик великог пораза и тиме драстичног слабљења ионако невеликог војног капацитета Источне армије.[13] Ову стратегију је наставио и Сарајев наследник генерал Алфред Гијома током свог шестомесечног командовања, али не и генерал Франше д'Епере.[14] Закључак Сарајевих мемоара је тај да је његов командни успех био велики узевши у обзир све отежавајуће околности са којима се носио током свог мандата.[15] У тренутку када је напустио Солунски фронт Источна армија је контролисала западну Македонију, део Србије са Битољем, Каза де Корицу са предграђем Подградеца што су, закључио је Сарај, велики успеси спрам отежавајућих околности.[16]

Закључци које нам даје други дневник – дневник маршала Франшеа д'Епереа битно су другачији од ових које налазимо код генерала Сараја. Како смо већ истакли, дневник маршала Д'Епереа имао је врло необичну судбину. Рукопис дневника се налази у власништву његових потомака, а копија на микрофилму у Историјском одељењу Министарства одбране у Вансену. Током живота, Д'Епере није имао амбицију да јавности публикује своје мемоарске

[9] *Isto*, 86–87, 93.

[10] *Isto*, 142–143.

[11] *Isto*, 129.

[12] *Isto*, 291.

[13] *Isto*, 292.

[14] Војислав Павловић, *Франше д'Епере, командант савезничких армија на Солунском фронту 1918–1919*, Мемоари. Солунски фронт. Србија, Балкан, Централна Европа 1918–1919, Нови Сад: Прометеј, 16.

[15] G. Sarrail, *nav. delo*, 292.

[16] G. Sarrail, *nav. delo*, 292.

белешке које је почео да систематизује током 30-их година, и које је прекуцао захваљујући помоћи официра под његовом командом. Д'Епереови мемоари су подељени на 12 поглавља, док верзија објављена на српском садржи само 11. поглавље које временски обухвата период од јуна 1918. године када је Д'Епере именован за главнокомандујућег савезничке војске у Солуну до јануара 1919. године када је своје седиште пренео у Цариград.[17]

Главни допринос Д'Епереових дневника је тај да кроз њих видимо генезу плана о операцији о пробоју фронта, као и сасвим другачију визуру ратовања од генерала Сараја. За разлику од Сараја, Д'Епере не пише претенциозно и злонамерно. Не истиче себе и своје заслуге у први план, већ пише са циљем реконструкције догађаја. Заједничка тачка у биографијама генерала Сараја и Д'Епереа била је та да су обојица послати на Балкан по казни.[18] Прво што сазнајемо из Д'Епереових мемоара јесте то да је он на својеврстан начин био предодређен за команданта Источне армије. Наиме, иницијатива за отварањем Балканског фронта за савезничке армије потекла је из његовог штаба команданта 5. армије у јесен 1914. године. Да је идеја реализована он би био први командант те савезничке армије.[19] Међутим, на инсистирање Велике Британије и уз подршку Русије савезнички експедициони контингенти су уместо у Солун упућени на Галипоље са циљем да се Османско царство избаци из рата. Тек после пораза на Босфору, Савезници су се у касно лето вратили идеји о Балканском фронту где су започели искрцавање армија 5. октобра.[20]

Други пут га је за главнокомандујућег Источне армије одабрао нови председник владе и министар рата Жорж Клемансо (Georges Benjamin Clemenceau) у децембру 1917. године, после опозива генерала Сараја. Клемансо, који је формирао владу месец дана раније, намеравао је да његова опсежна реформа француске војске обухвати и Савезничку војску на Балкану. Његов циљ није био да унапреди и војно ојача Источну армију за боља дејства, већ напротив да смањи француски контингент у Источној армији и што више француских војника врати на Западни фронт где ће се, веровао је, преломити исход рата. Д'Епере је Клемансоову децембарску понуду одбио уз оправдање да би тај потез био политички погрешан и да би могао довести до свађа у Народној скупштини будући да је он био познати рojалиста и католик, а Сарај левичар са добрим политичким везама. Клемансо је одустао и одлучио да у Солун пошаље генерала Алфреда Гијому, као прелазно решење.[21]

[17] В. Павловић, *нав. дело*, 227.

[18] В. Павловић, *нав. дело,* 12.

[19] Biljana Stojić, „French military missions in Serbia during 1915", *The Great War in 1915*, ed. Dalibor Denda, Mario Christian Ortner, Belgrade 2017, 256–275.

[20] Commandant M. Larcher, *La Grande guerre dans les Balkans. Direction de la guerre*, Paris: Payot, 1929, 268–269; Capitaine F.-J. Deygas, *L'armée D'Orient dans la Guerre mondiale (1915–1919)*, Paris: Payot, 1932, Préface du Maréchal Franchet d'Espérey, 9; Peter Hart, *Gallipoli*, New York: Oxford University Press 2011, 20; Л. Ф. д'Епере, *нав. дело*, 31–32.

[21] Л. Ф. д'Епере, *нав. дело*, 34.

Коначно, трећи пут је за команданта одређен после великог пораза француске војске у бици код Пута Дама у мају–јуну 1918. године. Последице битке су биле катастрофалне за француску војску. Као и 1914. године, немачка војска је продрла све до Марне, а Клемансо и маршал Фердинанд Фош (Ferdinand Foch) су за главног кривца означили Д'Епереа.[22] За разлику од децембра 1917, у јуну 1918. године му Клемансо није оставио никакав избор. Прекоманда на Балкан била је његов Лимонж.[23]

За разлику од двојице претходника, Франше д'Епере није имао политичке везе нити се мешао у политику, а интриге било које врсте је избегавао.[24] Друга битна разлика коју сазнајемо из његовог дневника, што потврђују и други извори, јесте другачији однос према српској и осталим савезничким армијама. За разлику од Сараја и Гијоме који су били у лошим односима, па чак и у сукобима са командантима других армија, Д'Епере се у својим меморарима позитивно о њима изражавао.[25] Британски генерал Милна био је за Д'Епереа „савршено васпитан и врло коректан човек". Наводи да је са њим увек био у најбољим односима и поред нејасног командантског положаја о коме га пре поласка у Солун француско Министарство рата није обавестило.[26] Такође, одмах је успоставио добру сарадњу и са новим начелником српског Генералштаба војводом Живојином Мишићем. Описао га је као „врло Србина иако је ожењен Аустријанком".[27] Степу Степановића, команданта 2. армије је окарактерисао као „препреденог сељака који има врло застареле идеје о војним питањима, али који ће лако прихватити моје измене његових наредби". Као побожан човек био је задивљен Степином иницијативом да обнови све православне цркве на територији коју је контролисао, упркос оптужбама Грка да тиме славизира њихову земљу.[28]

Било је потребно свега три разговора са регентом Александром и војводом Мишићем да Д'Епере усвоји основу плана о покретању велике операције

[22] Савезничким трупама је у бици код Пута Дама командовао генерал Фош, који је у одсудном тренутку битке одлучио да армијске резерве из Д'Епереове групе армија север пребаци на британски део фронта, а то ће се убрзо показати као кобна грешка која ће одлучити исход битке (Л. Ф. д'Епере, *нав. дело*, 158).

[23] Током Првог светског рата официри су по казни слати у Лимонж, што ће рећи далеко од прве линије фронта (Georges Clemenceau, *Grandeurs et misères d'une victoire*, Paris: Plon, 1930, IV; Л. Ф. д'Епере, *нав. дело*, 34).

[24] Л. Ф. д'Епере, *нав. дело*, 36, 39.

[25] Бивши начелник српског Генералштаба генерал Петар Бојовић је нескривено критиковао тактику савезника да се предузимају само напади ограниченог дејства. Односи између Бојовића и Гијоме су у једном тренутку постали толико затегнути да је Виконт де Фонтене, француски посланик при српској војсци тражио интервенцију Париза и смену Бојовића (В. Павловић, *нав. дело*, 16).

[26] *Исто*, 77.

[27] *Исто,* 57.

[28] *Исто,* 73.

са циљем пробоја фронта. За разлику од Сараја и Гијоме лако је разумео да се „делимичним офанзивама постиже само то да гину најхрабрији и троши се муниција". Његова процена снага била је да је расположива артиљерија довољна за један силовит продор, али не и за неколико мањих. Уместо малих напада високог интензитета дуж читаве линије фронта, Д'Епере је од српског Генералштаба усвојио стратегију јединственог напада на само једну тачку прекида. У мемоарима је записао:

> „Када сам најавио Србима да ћу одменити Моравску и Тимочку дивизију, њихове пешачке ескадроне и прилепски одред и да ћу им поред све расположиве француске тешке артиљерије дати и две француске дивизије, они су се одушевили. Мишић ме пита да ли ће две француске дивизије бити под његовом командом. На мој позитиван одговор Регент устаје и без речи ми стеже руку. Договор је склопљен."[29]

Од првог сусрета српске војнике је доживео као „храбре и дисциплиноване", без политичких амбиција, строге и одлучне „спремне да прихвате наређења која добију".[30] Иако се декларисао као аполитичан, Д'Епере није могао да из својих сећања изостави политику која је у свему имала последњу реч. Са много горчине пише о неразумевању Клемансоа и француског Генералштаба за његов план, потцењивачком ставу који су имали према Источној армији и Солунском фронту. Познате су Клемансоове изјаве о „сто хиљада забушаната на Истоку", „солунским баштованима".[31] Такође је позната епизода коју је пренело неколико мемоариста да је ноћ пред почетак артиљеријске припреме Клемансо упутио Д'Епереу телеграм следеће садржине:

> „Јасно вам је да ће акција која сутра треба да почне бити предузета искључиво на вашу личну одговорност".

Д'Епере је телеграм спалио на пламену свеће и присутном капетану Пишерију који је телеграм дешифровао рекао:

> „Без измене у мојим наређењима".[32]

За армију којом је командовао рекао је „да је сиромашни рођак у оквиру Антанте".[33]

Клемансо је био уверен да ће Д'Епереова операција бити неуспешна, и да ће коначно моћи да француску армију пребаци на западни фронт. То је био један од ретких тренутака да *Тигар* није био у праву. Тек када је 29. септембра потписано примирје са Бугарском, он је одустао од инсистирања да

[29] Л. Ф. д'Епере, *нав. дело*, 59, 62.

[30] Л. Ф. д'Епере, *нав. дело*, 74–75.

[31] Colonel F. Feyler, *La Campagne de Macédoine 1917–1918,* Genève: Editions d'Art Fred Boissonnas, 1921, 12–13.

[32] Charles de Foucauld, *Franchet d'Espèrey – Maréchal de France*, Paris: Flammarion, 1956, 52.

[33] Л. Ф. д'Епере, *нав. дело*, 91.

се војска транспортује у Француску. Можда у Клемансоовом ниподаштавању осталих политичара треба тражити могући разлог зашто је одјек победе био тако млак, а допринос Добропољске битке и Солунског фронта свеукупној победи Савезника гурнут у запећак. У мемоарима Д'Епере нашироко пише о неморалном потезу генерала Гијоме који је као командант Париза са контролом над медијима допустио да се у јавности прошири вест да је он идејни творац плана за пробој фронта. У послератним годинама, Гијома није презао да се окористи тим својим ратним „успехом", па ће управо он предводити делегацију Источне армије на свечаном дефилеу трупа на Дан Бастиље 14. јула 1919. године.[34] Та гласина ће опстати до данас и поједини истраживачи је и даље сматрају валидном.[35]

Иако је у јесен 1914. године Поенкаре (Raymond Poincaré) заједно са Аристидом Бријаном (Aristide Pierre Henri Briand) подржао Д'Епереову идеју о отварању фронта на Балкану, у мемоарима Д'Епере оштро замера и њему да је честитке на склопљеном примирју са Бугарском и оствареној победи послао српском краљу Петру и грчком Александру, али не и њему. Д'Епере је на ово ставио примедбу „зашто, они с тим нису имали ништа".[36] Ипак, са највише горчине писао је о Клемансоу. За њега је написао да свој ригидни став према Балкану није променио ни после остварене победе:

> „Господин Клемансо, који је концентрисао у својим рукама управљање ратом, никад се није удостојио да ме консултује и да ми ода признање […]".[37]

Највеће разочарење у Клемансоа доживео је средином октобра када га је спречио у намери да војску усмери преко Дунава ка Бечу и Берлину. Формирана је *Section orientale des Armées alliées de Salonique* у чији састав су ушле три британске дивизије (од укупно четири), три грчке дивизије, француска 122. дивизија и италијанска бригада, под командом британског генерала Џорџа Милна.[38] Преусмерење војске у правцу Цариграда за Д'Епереа је био знак Клемансоове сервилности према Британцима.[39] У наређењу својим војницима, Д'Епере је са жаљењем констатовао да нема другог избора него да се повинује наређењу. Остао је при ставу да је та одлука била погрешна

[34] Константин Фотијадес, *Пробој немачко-бугарског фронта 15-ог септембра 1918. године*, превео са фр. Миливој Ј. Николајевић, Београд: „Доситеј Обрадовић", 1921, 3–5.

[35] Генерал Гијома је важио за способног војника и доброг стратега. Њему се у заслугу приписује реорганизација армије и подизање веће ефикасности. Са циљем смањења трошкова Гијома је увео самосталну индустријску и пољопривредну производњу, као и експлоатацију локалних рудника. Циљ је био да се избегну трошкови превоза животних намирница из Француске и других савезница. У лето 1918. војници су сакупили летину од 113.000 бала сена и 339.000 тона воћа и поврћа (Jaques Ancel, „La croisade de Salonique", *Revue des Deux-Mondes*, 15 février 1920).

[36] Л. Ф. д'Епере, *нав. дело*, 99.

[37] *Исто*, 100.

[38] *Исто*, 106; Gustave Gouin, *L'armée D'Orient*, Paris: Charles-Lavauzelle, 1931, 261.

[39] *Исто*, 110.

и на њу ће се још једном осврнути 15. септембра 1922. године у чланку који ће објавити у листу *Le Matin*, на четврту годишњицу битке на Добром пољу. Том приликом је маршал истакао да је та одлука била без преседана са несагледивим последицама јер је њом Француска препустила Британији потпуну контролу над Цариградом. Чланак је закључио речима:

> „Историја ће нам судити за тај потез да смо у потпуној победи напустили своја права".[40]

На мемоаре генерала Сараја и Д'Епереа савршено се надовезују успомене Константина Фотијадеса *La Victoire des Allies en Orient* објављене 1920. године првобитно у *La Revue de Paris*, а убрзо и као посебно издање.[41] Ово дело је одмах привукло пажњу јавности у Краљевини СХС толико да је већ наредне 1921. године пуковник Миливој Ј. Николајевић Фотијадесово дело превео на српски под насловом *Пробој немачко-бугарског фронта 15-ог септембра 1918. године*. Мемоарска студија била је објављена у оквиру серије *Славна дела српске војске*. Николајевић је нагласио да је Фотијадесова студија настала на основу „добро и брижљиво сређеног материјала француског ђенералштаба" и да су факти у њој „изложени прегледно и доста исцрпно". Међутим, Николајевић је указао и на две Фотијадесове „капиталне погрешке".[42] Прва је тврдња да је иницијатива за пробој фронта била „чисто француско дело" и да је, следствено томе Добропољска битка добијена искључиво захваљујући француској војсци. Фотијадес је као аргументе овим двема тврдњама навео да се осам француских дивизија[43] борило на Солунском фронту, као и то да су сва три заповедника Савезничке армије били Французи. Британци су према Фотијадесовом тумачењу узели учешће у балканској кампањи „само из пријатељске лојалности" [према Французима, прим. Б. С.] Фотијадес истиче још и то да се Француска ангажовала на Балкану вођена „отменом жељом да се помогне изнемоглој Србији". Заслуга је Француске да је српска војска опорављена, излечена, одевена и наоружана. Сви ови аргументи Фотијадесу су говорили да је „савезничка победа на Балкану, од почетка до краја, победа Француске" и да се „нигде француски гениј није јаче истакао но у овој међународној експедицији".[44]

---

[40] G. Gouin, *op. cit.*, 259.

[41] Constantin Photiadès, La Victoire des Alliés en Orient (15 septembre–13 novembre 1918), Paris: Plon-Nourrit et cie., 1920.

[42] К. Фотијадес, *нав. дело*, III.

[43] Француском војском је командовао генерал Пол-Проспер Анри (Paul Prosper Henrys), док је начелник штаба био генерал Експер-Бесансон. Осам дивизија (5 француских и 3 колонијалне) је било подељено на три групе којима су командовали генерали Жером, Патеј и Лобе. Генерал Венел је командовао 30. дивизијом; 76. француском генерал Сибен; 156. француском генерал Борјус, 57. француском генерал Женен; 122. француском генерал Топар; 11. колонијалном генерал Фаре; 16. колонијалном генерал Десор и 17. колонијалном генерал Прино (G. Gouin, *op. cit.*, 227).

[44] К. Фотијадес, *нав. дело*, 140–141.

Са друге стране, Николајевић је осећао потребу да одговори својим контрааргументима и тиме стане у одбрану истине. Он не негира значај и допринос француске војске у завршним операцијама на Солунском фронту нити помоћ Француске Србији, али позивајући се на податке српског Генералштаба и на студију генерала Петра Пешића „Критични моменти у сјајној офанзиви у 1918. години" (1920) категорички оповргава Фотијадесове тврдње да је пробој фронта био искључива заслуга Француза.[45] Увидом у изворе као и у мемоаре других аутора, у првом реду маршала Д'Епереа, ми данас знамо да докази иду у прилог Николајевићу.[46]

Битнији разлог зашто смо издвојили дело Константина Фотијадеса за анализу јесте његов опис како је Француска 1919. године гледала на Солунски фронт и битку на Добром пољу. Слично као Сарај и Д'Епере и Фотијадес примећује да је Солунски фронт одмах скрајнут и да му Француска чак ни у првој години мира није одала признање ни посветила заслужену пажњу. О разлозима такве небриге Фотијадес пише:

> „Кругови који су, и у Француској и у Енглеској, од 1918. године, водили жустру кампању противу солунске експедиције нису у погодном тренутку подржавали мудром и племенитом Клемансовљевом примеру који им је он дао од првог дана свог доласка на Владу. Не хотећи, као он, да се заинтересују мађедонским фронтом, јогунасто су остали при својим погрешкама из септембра 1915. године докле им потпуно ослобођење српске територије није дало најуверљивији деманти. Уместо да признаду да су грешили, они су се тешили, не либећи се нимало, да ће прво одушевљење ишчезнути. Затим су отпочели да умањују значај мађедонском фронту у корист западног, као да Француска није имала довољно славе за све своје храбре синове. Измишљане су најчудноватије легенде, које су поступно пренете и у штампу, да би се пореметила једнодушност са којом је требало прославити ову победу. Проносио се глас да је, тобож, напредовање савезничке војске на солунском фронту уговорено унапред са Бугарима. Људи,

[45] К. Фотијадес, *нав. дело*, I–VIII.

[46] У својим мемоарима Д'Епере пише да је иницијатива за пробој фронта потекла од штаба 2. армије под командом генерала Степе Степановића. Даље, Д'Епере наводи да је он прихватио Степин план, али га је 24. августа поједноставио са циљем веће ефикасности. Усвојио је Степину стратегију јединственог напада на само једну тачку прекида. Према изворном Степановићевом плану дивизије које врше пробој фронта требало је телефонски да јаве чим заузму непријатељски положај, тек онда би дивизије одређене за наставак добијале наређење да крену у наставак напада. Д'Епере је у овоме видео велики пропуст јер су се резервне дивизије налазиле у подножју планине и да би стигле на положај требало је да савладају висинску разлику од 1200 до 1300 метара што је значило 4–5 сати марша, довољно времена да непријатељска резерва интервенише и потисне савезнике са освојених положаја. Уместо тога, Д'Епере је одредио да дивизије које настављају напад морају бити тик иза дивизија које праве пробој, а генерали обеју група дивизија морају имати исто командно место. Тиме би се отклањала могућност прекида телефонских веза или неспоразума у комуникацији, али и штедело време. Чим дивизија која прави пробој заузме први положај, дивизија из друге линије, без новог наређења, кретала би напред. Захваљујући таквом распореду, Д'Епере је сматрао, а што се доказало у пракси да Савезници могу да освоје врх Козјака пре доласка немачко-бугарске резервне дивизије (Л. Ф. д'Епере, *нав. дело*, 62, 81).

који извесно нису прешли мучне могленске прелазе са херојима 122-ге и 17-те колонијалне дивизије, распростирали су гласове, да је ова одлучна битка добивена „коњицом Св. Ђорђа". Најзад, су извесни листови говорили, да је план наше победне офанзиве изградио ђенерал Гијома, а не ђенерал Д'Епере који је првог ту скоро сменио. Ова вест је успела да помете идеје. Јавно мишљење колебало се између ових противуречних причања. Шта се могло мислити о овој чудноватој битки, изведеној у једном делу непознатог Балкана, о којој је и сам победилац остао у тајанственој необавештености?"[47]

Контрадикторна мишљења и забуне исплетене око офанзиве из септембра 1918. године достигли су врхунац за време прве светковине на Дан Бастиље. Наиме, 14. јула 1919. године на Јелисејским пољима био је уприличен први послератни дефиле француских трупа. Француску солунску војску је представљао генерал Прино, командант 17. колонијалне дивизије, док је на челу делегације био генерал Гијома. У склопу свечаности, дуж поља били су поређани заробљени топови и други трофеји освојени у биткама. Испод сваког трофеја било је исписано име битке у којој је заробљен. У том мноштву са Солунског фронта нашла су се само два топа: под једним је писало Скра ди Леген, а под другим Поградец. Окупљени бивши борци су одмах приметили да нема спомена Битоља, Доброг Поља нити других значајних битака. Фотијадес је оправдање за такав пропуст нашао у томе да је посреди била ненамерна грешка јер је светковина спремљена у кратком року. Фотијадес одбија помисао да је „таква погрешка учињена са предумишљајем" јер „ниједан Француз није толико низак да би хтео своје другове да лиши Славе". Њему се као најлогичније наметало објашњење да људи нису схватали значај Добропољске битке. Фотијадес се надао да ће та, иако нехотично учињена, али без сумње велика неправда бити исправљена на другој тријумфалној свечаности 15. септембра на дан почетка пробоја, али таква свечаност није ни организована, како 1919. тако ни наредних година јер су „они [властодршци у Француској, прим. Б. С.] били заузети другим бригама".[48]

Кроз Фотијадесов опис видимо пресек стања у француском друштву непосредно по окончању рата. Став званичне Француске према Солунском фронту није се значајније променио потоњих година, што ће бити главни подстицај за Фотијадеса и његове саборце да се повезују кроз ветеранска друштва и ратничке организације са циљем да се заједнички изборе за остварење својих заслужених права и да заједнички бране сећање на проживљено ратно искуство. Таква удружења су почела да ничу врло брзо по окончању рата.[49] Кровна институција за француске ратнике са свих источних фронтова – Балкана, Дарданела, Галиције, Русије, Чешке, Румуније била је *Fédération*

[47] К. Фотијадес, *нав. дело*, 3–4.

[48] *Исто*, 3–5.

[49] Poilu изворно значи рутав, длакав али се током Првог светског рата овај појам фамилијарно почео користити са значењем јуначина, људина. Врло брзо је из војничког жаргона ушао у свакодневни говор, а после рата и у литературу и свакодневни говор.

national des Poilus d'Orient, основана 1921. године у Марсеју.[50] Марсеј је како у овоме тако у целокупном ратном искуству, имао јаку симболику за француске војнике јер је био главна лука одакле су армије испловљавале пут Истока. Први председник *Poilus d'Orient* био је Марк Еро (Marc Ayrault), адвокат у Апелационом суду Лиона који је остао на тој позицији у читавом међуратном периоду. Федерација је одмах покренула и своје гласило *Le Journal des Poilus d'Orient* који су уређивали Лисијен Бодри (Lucien Baudry) и Луј Кордије. Федерација се брзо развијала и за кратко време је створила мрежу од 200 организација широм Француске, француских колонија и у иностранству. Имала је и свој огранак у Југославији на челу са Етијеном Лораном (Etienne Laurent). Почасни председници удружења били су Аристид Бријан и маршал Франше Д'Епере. Главни задатак удружења био је да помогне бившим ратницима да остваре своја права, првенствено право на здравствену негу. Даље, на листи циљева било је очување успомене на рат и пострадале војнике на бојиштима широм Истока. Удружење је установило своју посебну *Спомен медаљу Источне армије*. О свом трошку *Poilus d'Orient* су организовали стручне експедиције са циљем да лоцирају, ексхумирају и пренесу посмртне остатке француских војника у Француску или у меморијалне комплексе у земљи где су погинули. Федерација је била главни иницијатор подизања меморијала на Дарданелима, Галипољу и у Солуну. Централни споменик *Monument national aux Héros de l'Armée d'Orient et des Terres lointaines* подигнут је у Марсеју.[51] Споменик је представљао својеврсну капију Истока, израђен у бронзи и граниту. Свечано га је открио 24. априла 1927. председник Републике Гастон Думерг (Pierre Paul Henri Gaston Doumergue).[52]

У контексту *Poilus d'Orient* и мемоаристике важно је указати на лик и допринос који је у том погледу дао Луј Кордије (1895–1976). Прво генерални секретар, затим и дугогодишњи председник Федерације и уредник листа *Journal des Poilus d'Orient* за чије време је месечни тираж листа са 2.000 повећан на 58.000 примерака месечно. Колики је био његов значај за Федерацију сведочи то да су сва званична документа *Poilus d'Orient* у заглављу носила његово име као председника чак и деценију после његове смрти. А за неговање веза и ратног искуства Србије и Француске савременици су Кордијеа назвали „апостолом француско-српског пријатељства".[53]

Рођен у Луану, у Бургундији, у предвечерје рата започео је студије немачке књижевности у Грацу. Када је рат почео, вратио се у Француску и студије довршио у Дижону 1915. године. Одмах је ступио у француску војску, у

[50] Laurenţiu Bălă, „Le poilu en traduction roumaine. Étude de cas: Le Feu d'Henri Barbusse", *Balcanica* XLIX (2018) 77–87.

[51] *Добровољачки гласник – орган савеза ратних добровољаца краљевине Југославије*, год. V, бр. 4. и 5 (април–мај 1932), 129–131.

[52] Gustave Gouin, *op. cit.,* 263.

[53] Крунослав J. Спасић, „Луј Кордије и његови радови о пробијању Солунског фронта", Зборник радова *Србија 1918. године*, Београд: Историјски институт, 1989, 119–127.

којој се прво борио на фронту у Француској, али је убрзо био пребачен на Солунски фронт где се сусрео са српском војском. Српског војника је истог тренутка заволео. Од милоште, српски војници су га звали Лујо. Тврдио је да од Срба нема поштенијих и великодушнијих људи и да се са једнаким жаром боре за сопствену колико за слободу осталих Југословена. Дивио се култу Косова и сматрао га јединственом појавом у светској историји, која иако је изникла из пораза донела је Србима мистичну снагу и наду, извор надахнућа и патриотизма у вековима ропства. На Солунском фронту је научио српски језик, чак и ћирилично писмо. На фронту је радио као тумач и преводилац, а после рата је одржавао кореспонденцију са многобројним бившим саборцима из Југославије. На Солунском фронту је напредовао до чина наредника-осматрача. Борбама са Солунског фронта је посветио многа своја дела, а у свима српска војска заузима истакнуто место. Борбе је описивао верно, врло детаљно и сликовито. Веродостојности његових дела доприносило је коришћење српских извора, али и сведочанства преживелих учесника.[54]

Кроз *Poilus d'Orient* Кордије је дао немерљив допринос успостављању и продубљивању веза између српских/југословенских и француских ветерана. Сарађивао је са Савезом добровољаца, Савезом удружења потомака ратника, Удружењем резервних официра и ратника, итд. Држао је предавања о Србији широм Француске. Организовао је ходочашћа француских ветерана по гробљима Турске, Грчке, Македоније и Србије. На иницијативу Арчибалда Рајса (Rudolph Archibald Reiss) 1929. године *Poilus d'Orient* предвођени Лујем Кордијеом, Марк Ероом, Пол Монијеом (Paul Monnier) и Леотоом дошли су на ходочашће у Македонију. Том пригодом је, опет на Рајсову иницијативу установљена *Српска Спомен-медаља Великог рата* која је у Топчидерском парку уручена свим Французима-солунцима који су дошли на ходочашће, а следеће године у Бордоу и свим осталим *Poilus* са Солунског фронта без обзира на то да ли су били чланови Федерације.[55]

Кордије је био главни организатор посета југословенских ветерана попришћима битака у Француској. Таква је била посета Ремсу и Вердену 1931. године.[56] После погибије краља Александра 1934. године организовао је ходочашће на Опленац ком приликом су се француски саборци поклонили заједно са 120 спуштених ратних застава пред гробом свог ратног друга. Учествовао је на суђењу убицама краља Александра у Екс ан Провансу

[54] К. Ј. Спасић, *нав. дело*, 119–127.

[55] Charles Juge-Chapsal, *Au roi-chevalier Alexandre Ier in-memoriam*, Villefranche 1936, Préface de Louis Cordier 7–8, 13–14.

[56] Посета је реализована у периоду 4–15. јуна и том приликом је *Poilus D'Orient* издало специјално издање књиге посвећене ратовању Источне армије на Солунском фронту. Аутор врло луксузног издања био је Густав Гуен. Сваки ветеран је добио по примерак књиге у којој су предговоре написали маршал Д'Епере и генерал Анри. У Народној библиотеци Србије чува се примерак књиге, под бројем 143 који је био дарован извесном Димитрију Петровићу (G. Gouin, *op. cit*).

(Aix-en-Provence) и према оцени новина одржао је најупечатљивији говор.[57] Својим саборцима у Југославији често је писао о и даље јаком сећању Француза на Солунски фронт. Истицао је да солунци из Епинала, Меца, Тулуза, Ле Мана, Нима и даље као највеће реликвије чувају југословенска одликовања, држе слику краља Александра у својим црквама и непрестано се залажу да по једна улица у њиховим местима понесе име „нашег највећег пријатеља" [краља Александра, прим. Б. С].[58]

Током 1933. и 1934. Кордије је био ангажован у акцији прикупљања посмртних остатака француских војника из његове 17. колонијалне дивизије на сектору Црне Реке (Ивени, Брник и Маково) и њихово сахрањивање на француском гробљу у Битољу.[59] Представници *Poilu d'Orient* били су присутни на великој манифестацији 14–16. априла 1934. године уприличеној у Скопљу поводом 20-годишњице од ступања првих регрута Јужне Србије у српску војску.[60]

Упркос напорима и значајним резултатима које је постигао, Кордије је био дубоко разочаран положајем солунаца у Француској и Југославији. Посебно је био разочаран незаинтересованошћу југословенске амбасаде у Паризу да негује успомену на Солунски фронт и заједничко ратовање. У једном од писама Станиславу Кракову писао је да у југословенској амбасади „раде лица која пре ништа нису радили за Југославију у нашој земљи и данас само због тога се јаве што се може неки углед добити…"[61] Дубоко је жалио због чињенице да „Срби не гледају натраг", да мало пажње придају славном фронту који се налази на свега четири стотине километара далеко од њих. Уместо Срба, далеко више Француза па чак и Немаца долази да обиђе попришта славних битака.[62]

Успомене на заједничко ратно искуство Кордије је највише неговао кроз *Le Journal de Poilus d'Orient*. Поводом пете годишњице од погибије краља Александра Кордије је 1939. године приредио посебан број који је био посвећен Марсејском атентату и краљу Александру. Тражио је од Станислава Кракова, који је био високо етаблиран у државној структури и са одличним везама у друштву, да му пошаље неколико мање познатих фотографија краља Александра. Међу њима је тражио његову последњу фотографију како са брода *Дубровник* гледа у море и фотографије из рата.[63]

---

[57] К. Ј. Спасић, *нав. дело*, 119–127.

[58] Народна библиотека Србије (НБС), Рукописно одељење (РО), Архива Станислава Кракова (АСК), Р 707/IIб/19, Луј Кордије – С. Кракову, Париз, 14. 11.1934.

[59] НБС, РО, АСК, Р 707/IIб/19, Луј Кордије – С. Кракову, Париз, 14. 11.1934.

[60] Сам Кордије је био спречен да дође на свечаност јер се после септембарске експедиције тешко разболео (Архив Југославије, Збирка Станислава Кракова, АЈ, 102–4, Ј–7–10, Време, 17. април 1934, 3).

[61] НБС, РО, АСК, Р 707/IIб/19, Луј Кордије – С. Кракову, Париз, 14. 11.1934.

[62] НБС, РО, АСК, Р 707/IIб/154, Луј Кордије – С. Кракову, Риом, 15. 10.1939.

[63] НБС, РО, АСК, Р 707/IIб/154, Луј Кордије – С. Кракову, Риом, 15. 10.1939.

У предвечерје новог рата 1938. године Кордије је иницирао да се на Добром пољу подигне споменик француским војницима Источне армије. Био је то једини француски споменик на Солунском ратишту. Споменик су уништили Бугари током рата. Са несмањеним жаром Кордије је остао посвећен очувању сећања на Солунски фронт и после Другог светског рата. Године 1972. изабран је за председника Комитета за подизање споменика за пробој Солунског фронта. Пошто споменик није добио одобрење тадашњих југословенских власти да буде подигнут у Македонији бивши ратници Француске, Енглеске, Грчке и Италије споменик су подигли код Ђевђелије, на грчкој територији у месту Поликапрон.[64]

Објавио је на десетине студија, чланака, мемоарских бележака. Најважнија дела посвећена Србији и Србима су: *La résurrection serbe, Discours à la distribution des Paix du Collège Michel de l'Hôpital* (1927); *L'âme serbe. Conférence a la Société du Musée de Riom* (1928); *L'armée serbe. Conférence à la Société du Musée. Mandet de Riom* (1928); *Le désarmement des Bulgares à Mlado Nagoritchane*, Almanach du Combattant (1935); *L'armée serbe au calvaire d'Albanie*, Bulletin des Amitiés Franco-Yougoslaves (1937); *La bataille pour 1.050* (1937); *Tribulations allemands en Macédoine*, Mont-de-Marsan (1937); *Boucle de la Tcherna 1916*, Bulletin de l'Amicale des O. R. de la Section du Chiffre (1938); *L'héroïque défense de Belgrade. La bataille sur le Quai du Danube 5-9 Octobre 1915*, Nancy (1939); *Franchet d'Esperey vu par l'un de ses soldats Albi* (1942); *Le 2 de Zouaves dans l'épopée serbe*, Revue de la F.A.R.A.C (1957); *L'offensive victorieuse de l'armée serbe été-automne 1916* (oct. 1966): *L'épopée serbe de l'hiver 1915–1916*, Revue de la F.A.R.A.C, 104–105 (1967); *Victoire éclair en Orient 15-19 Septembre 1918. Bataille pour les cimes* (1968). У многим његовим делима предговоре су писали генерали и маршали. Франше Д'Епере је писао предговор за *Ceux du premier armistice* (1936), а том приликом је између осталог написао:

> „Срби, са својим младим и племенитим вођом Александром, били су понос Источне армије. Бивши ратници са француског фронта не знају ништа о томе шта су извршили ови људи ни о поштовању које имамо према њима, ми који смо били сведоци њиховог мучеништва а и њиховог васкрсења…"[65]

Најзначајнија Кордијеова мемоарско-историјска студија *Victoire éclair en Orient 15–19 Septembre 1918. Bataille pour les cimes* (1968) настала је у његовим позним годинама. Иако је временска дистанца велика, Кордије се у писању ослонио на изворну грађу, као и на врло богату библиографију на француском, енглеском, српском, италијанском, шпанском, румунском, немачком и бугарском језику. У овом делу, Кордије је аргументовано доказао да су српска и француска војска најзаслужније за пробој фронта и да је победа на Балкану по Кордијеовом тумачењу скратила трајање рата за годину дана, чак годину и по. За ово дело Кордије је био награђен наградом француске Академије

[64] К. Ј. Спасић, *нав. дело*, 119–127.

[65] *Исто*.

наука. Нажалост, упркос својој важности, студија *Victoire éclair en Orient 15–19 Septembre 1918. Bataille pour les cimes* није привукла пажњу јавности у тадашњој Југославији, те тако никада није ни преведена. За заслуге у рату Луј Кордије је добио низ француских и српских одликовања: Легију части, Златну Карађорђеву звезду са мачевима, два Ордена Белог орла, орден Југословенске круне и два Ордена Светог Саве. Проглашен је почасним грађанином Неготина у коме је до 1944. године једна улица носила његово име.[66] Међутим, од свих одликовања он сам је често говорио да му је највећи и најлепши орден дао српски народ – своје срце и безграничну љубав.[67]

У историографији мемоарска дела имају значајно место, али је истовремено њихова употреба скопчана са низом ограничења. Како је реч о субјективним представама њихових аутора, њихово коришћење подразумева дозу обазривости и скепсе и укрштање са изворима других провенијенција. Када је реч о делима и ауторима који су били предмет анализе овога рада, како је већ речено, њихова употребна вредност је различита, што смо показали у компаративној анализи успомена генерала Сараја и маршала Д'Епереа. Док нам први даје сасвим једнострану визију Солунског фронта и ратовања, дотле нам Д'Епереов дневник даје избалансиран преглед ситуације, и са доста тачности реконструише припрему и извршење операције пробоја фронта у септембру 1918. године. Мемоарска студија Константина Фотијадеса је завредела нашу пажњу јер је међу првима преведена на српски језик и осликава послератни однос званичне Француске на допринос Солунског фронта целокупном рату. И, на крају ту је Луј Кордије који је својим целокупним животним ангажовањем дао немерљив допринос очувању сећања на Солунски фронт и заједничко српско-француско ратно искуство. Овим четирима личностима, чије мемоарске белешке смо анализирали за потребе овог рада, могли бисмо додати и стотине других, на свој начин занимљивих и пажње вредних мемоара Француза. Француска историографија није утврдила тачан број оваквих дела, ако је то уопште и могуће урадити данас.

Biljana Stojić

THESSALONIKI FRONT IN THE MEMOIRS OF FRENCH SOLDIERS

Summary

In the paper we have analysed memoirs and war journals of four Frenchmen – General Maurice Sarrail, Marshal Franchet D'Espèrey, soldiers Constantin Photiadès and Louis Corider. According to our opinion this four characters through its works presented the most vivid picture of Thessaloniki font, war operations, final operation

[66] К. Ј. Спасић, *нав. дело*, 119–127.

[67] Антоније Ђурић, *Солунци говоре – овако је било*, Београд: Просвета, 1982[4], 37–40.

at Dobro polje, collaboration with Serbian army and reminiscence of mutual war experience of Serbian and French armies. In reconstructing war strategies and operations at the front we relayed on comparative analysis of memoirs of Sarrail and D'Espèrey, the first and the last commander-in-chief of *L'Armée D'Orient*. The important part of the research was to learn how France has referred toward Thessaloniki front and Balkan war experience in post-war era. Thought memoirs of Photiadès and Cordier we pointed out official standpoints and those unofficial represented by various associations which gathered former combatants. The most important of such association was *Fédération national des Poilus d'Orient*, founded 1921 in Marseille in which Cordier was one of the most important figure. The base of the paper are memoirs and studies of abovementioned soldiers completed with journals of other contemporaries, documents stored in the Archive of Yugoslavia and the National Library of Serbia and relevant historiography.